

CODEX CUMANICUS'TA ALINTI KELİMELER
LOANWORDS IN CODEX CUMANICUS

İmanyar GULİYEV*

Özet

Ortaçağda Türk kavimlerinin çeşitli halklarla ilişkilerinin bir yansıması ve sonucu olan alıntı sözcüklerin, özellikle Arapça, Farsça ve Moğolca unsurların araştırılması birçok açıdan önem arz eder. Deşt-i Kıpçak sahasının Kıpçak yurttaşlarının konuşma dilinde yazılmış Codex Cumanicus'taki alıntı sözcükler de bu açıdan dikkat çeker. Codex Cumanicus'ta Eski ve Orta Moğolca'dan alıntı sözcükler, Arapça ve Farsça unsurlar, aynı zamanda Hristiyan dini ile ilgili terimler yer almaktadır.

Dolayısıyla, bu makalede Codex Cumanicus'ta yer alan alıntı sözcükler incelenmiştir. Makalede alıntı sözcükler kökenine göre (Moğolca, Arapça, Farsça ve diğer diller) tasnif edilmiştir. Alıntı sözcüklerin Kıpçak dilindeki konumu, işleme düzeyi belirlenmeye çalışılmış, özellikle bazı Moğolca unsurların bazı Çağdaş Türk Lehçelerindeki izleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Codex Cumanicus, Kıpçak, alıntı kelimeler, Arapça, Farsça, Moğolca.

Summary

The search of loanwords, especially the Arab, Persian and Mongolian elements, which are a reflection and a result of the relations of the Turkish peoples with the various peoples in the Middle Ages is important in many respects. Loanwords which are in Codex Cumanicus, written in the spoken language of the Kipchak citizens of the Desht-i Kipchak area, also attracts attention in this respect. In Codex Cumanicus there are loanwords from ancient and middle Mongolian tongues, Arabic and Persian elements, as well as Christian religious terms.

In this article the loanwords had been studied in Codex Cumanicus which is written monument of kipchaks and had been grouped the loanwords by the origins: Mongolian, Arabic, Persian and other languages. The position, level of use of loanwords in Kipchak language was tried to be determined, especially was focused on the trace of some mongol elements in some contemporary Turkish languages

Key words: Codex Cumanicus, Kipchak, loanwords, Arabian, Persian, Mongolian.

* Bakü Devlet Üniversitesi (BDU), Türkoloji bölümü, doktora öğrencisi. Bakü-Azerbayjan. E-mail: irbdu@yahoo.com

Giriş

"Belli ki, her bir dilin söz varlığı toplumun tarihi gelişme sürecinin tüm yönlerini içermektedir" (Cəfərov 2007; 40). Dil ve dilin taşıyıcısı olan halk, sürekli tarihi gelişim sürecinden geçer. Dilin taşıyıcıları çeşitli dönemlerde çeşitli halklarla siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurar. Şu ilişkiler, halkın hayatında belli izler bıraktığı gibi, diline de yansır. Alıntı kelimeler işte halkların çeşitli ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Her bir dilin kelime hazinesinin oluşmasında, zenginleşmesinde alıntı kelime ve terimlerin özel rolü vardır. Şu, tüm diller için geçerlidir. Yeryüzünde öyle bir dil yoktur ki, sadece kendi halis kelimelerinden oluşsun.

Türk dillerinin kelime hazinesine baktığımızda, yayılma sahasına, komşuluk bağlarına ve siyasal, ekonomik ilişkilerine bağlı olarak Batı'da Yunan dilinden, Doğu'da Çin ve Moğol dillerine varıncaya kadar birçok dillerden söz aldığımızı görüyoruz. Birinci binyılda Doğu Avrupa yönünde göç eden, XI yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyini ve Doğu Avrupa'yı Deşt-i Kıpçak haline getiren Kıpçaklar da dillerin etkileşimi olayından uzak kalmamıştır. Kıpçakların bize ulaşan eski Latin Alfabesi ile yazılmış (XIII yüzyılın sonu XIV yüzyılın başları) değerli eseri Codex Cumanicus'taki (CC) alıntı kelimeler köken çeşitliliği itibariyle dikkat çekiyor. O beldenin etnik farklılığı, özellikle çeşitli dönemlere dayanan Kıpçak Moğol ilişkileri, Doğu Batı arasındaki ana ticaret yollarından birinin üzerinde yerleşmesi, İslam ve Hristiyan halklarla temas halinde olması ve CC'un yabancı tüccarlar ve Hristiyan misyonerler tarafından tertip edilmesi bu çeşitliliğin önemli nedenlerindedir.

Öyle ki, Arapların Türk yurtlarına gelişi ile ilgili İslam dinine has birçok ıstılahlar Türk dillerine geçtiği gibi, Avrupalı misyonerlerin Kıpçaklarla ticari ilişkilerinin ve İncil'den Kıpçakça'ya metin çevirilerinin bir sonucu olarak Latin sözleri, özellikle Hristiyan dinine ait özgün kelimeler ve terimler de, Kıpçak diline geçmiştir veya en azından CC'un söz varlığına yansımıştır.

Yabancı dillerden kelime alınmasında ikidillilik ortamının da etkisi vardır. Özellikle de bunu Moğol ve Farsça açısından görmek mümkündür. İkidilli ortam, süresine ve kalitesine bağlı olarak dillerin birbirilerine etki ederek birbirlerinin kelime hazinesinde belirli değişikliklere neden olur.

CC'un söz varlığından da görüldüğü gibi, alıntı kelimeler, Kıpçak hayatının neredeyse tüm alanlarını kapsamaktadır. Ancaq şüphesiz "*şehirde yaşayan Kıpçakların kelime hazinesi göçebe hayat süren Kıpçakların kelime hazinesinden daha zengindir*" (Golden 1992: 48).

CC, Mısır 'daki Memlûk döneminde yazılmış Kıpçak dilindeki çalışmalar gibi yazılı dili değil, "*o zamanki Kıpçak'ların konuşma dilini, ağızlarını yansıtır*" (Ercilasun 2004: 386). Bu açıdan Ortaçağda hükümdar saraylarında baskın olan Arapça, Farsça, Moğolca (İlhanlılar, Altın Orda, Osmanlı İmparatorluğu) unsurların Kıpçak konuşma dilindeki doğal izlerini CC örneğinde araştırmak önemlidir.

Şu makalede Kıpçak (genelde Türk) Moğol dil ilişkilerinin eskiliğini dikkate alarak CC 'taki Moğol kökenli kelimeleri öncelikle veriyoruz. Kıpçaklar İrtiş'tan Macaristan'a, Bizans'a, Mısır'a kadar geniş alanlara yayılmış, her beldenin tarihinde derin ve özgün izler bırakmıştır. Bu açıdan, belirtmek isterdik ki, şu yazımızda kullanılan "Kıpçak dili" terimiyle kastedilen, Kıpçakların hepsinin değil, sadece Karadeniz 'in Kuzey beldelerinde yaşayan Kıpçakların dilidir.

1. Moğolca alıntı kelimeler

CC 'ta Moğol dilinden ödünç alınmış birtakım isimler, akrabalık ilişkilerini bildiren kelimelerle, hatta eylemlerle karşılaşırız. Bu kelimelerin Türk dillerine, dolayısıyla Kıpçak diline geçmesi, hem Moğol egemenliği (Moğol istilaları ve Altın Orda devleti dönemleri) ile, hem de daha eskilere uzanan dil ilişkileri ile ilgilidir. CC'taki Moğolca alıntılarının kapsamlı araştırması Nicholas Poppe'ye aittir. N. Poppe'nin (Poppe 1962: 331-345), Geza Kuun'un (Kuun 1981), Vladimir Drimba'nın (Drimba 2000), Recep Toparlı'nın (Toparlı vd. 2007), Mustafa Argunşah ve Galip Güner'in (CC 2015) araştırmalarına dayanarak CC'ta işlenen Moğolca'dan alıntıları veriyoruz:

Abra "korumak", *abradum*, "korudum" (10 v); *abaga* "amca" (49 r); *egeçi* "hala" (49r); *kenete* "aniden" (82 v); *maxta* "övmek", "methetmek" (82 v); *kaburga* "kaburga" (48 v), *silevsün* "vaşak" \hat{c} Mo. *siligüsün* (43 r);

bagatur "kahraman, yiğit" (49 v); *saar* "şüphe", *saarga tüş* "kuşku duymak", "kuşkulanmak" (76 r); *saarla* "utanmak" < Mo. *sagar* (82 v); *saarlap* "korkak", "çekingən" < Mo. *saar* (30 v); *sandıra* "paniğe kapılmak", "kızmak" (82 r.); *emegen* "yaşlı kadın", "karı" (82 r); *magat* "şüphesiz", "mutlaka"; *Yesusuña magat yeter* "İsasına mutlaka kavuşur" (71 r); *moxdak* "akılsız", "aptal" < Mo. *mohudaq* (82 v); *oba* "tepe" (60 v); *kaban* "vahşi domuz, erkek vahşi domuz" < Mo. *habang* (66 r); *nokta* "yular" (51 v); *serevün* "serin, soğuk" < Mo. *serigün* (58R); *karangı / karaŋgu* "karanlık" (37 r, 59 v).

Bilev "bıçak keskinleştirmek için kullanılan taş, bileği taşı" (44 r). Bu söz Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin Denizli, Balıkesir, Kütahya, Erzincan, Gaziantep ve Edirne illerinin bazı ağızlarında "bile" şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır (DS).

Çeber "güzel", "sevimli", "maharetli", "becerikli" (82 r); Bu söz İstanbul'un Kadırga beldesinin ağızında "becerikli", "maharetli" anlamlarında korunmuştur (DS).

Elpek / elbek "zengin" (81 r; 18 v); Bu söz Azerbaycan Türkçesinde *elbey*, *elbeylik* şeklinde "el başkanı", "el büyüğü" gibi anlamlara gelmektedir.

Olca "askeri ganimet", "savaş esiri" (74 r); *Olca* sözü Türkiye'nin Trabzon ilinin Çemişkezek ağızında aynı anlamda kullanılmaktadır (DS).

Nöger "dost", "arkadaş", "ortak" < Mo. *nöker* (49 r); *Nöger* kelimesi anlam değişikliğine uğrayarak ilk anlamını Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde neredeyse kaybetmiş, fakat "hizmetçi" anlamında kendisinin muhafaza etmiştir. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan ve Kazak (KTS 1984: 213) dillerinde "hizmetçi" anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde "ortak" anlamını sadece *kuma* (Aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı, ortak) kelimesinin eş anlamlısı olarak Aydın, Urfa, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana beldelerinin bazı ağızlarında korunmuştur (DS). Ayrıca Karaçay-Malkar dilinde *ortak* anlamını *koş nöger* ibaresi ile ifade ediyor. Yani "hayvancılıkla uğraşmak için ortak olan kişi" (KMTS 2000: 306-307). Kırgız dilinde "dost", "eş" anlamında *jökör* biçiminde varlığını sürdürür. Karaçay-Malkar dilinde bu anlamda kullanılmakla birlikte, hatta ek de ilave ediliyor: *nöger* "dost", "arkadaş", *küyöv nöger* "sağdıç", *nögerleş*

"arkadaş olmak" (KMTS 2000: 306-307). *Tepsi* "fincan", "tabak", "bardak" vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap" (53r).

CC ' ta işlenen *tepsi* sözü Moğolca ' da da vardır: *tebsi* "büyük dikdörtgen ahşap tabla" (ME 1962: 780). Poppe, bu kelimenin Çince'den geçtiğini belirtir: < *tieh-tzu*, < *dep tsi* (1962: 334). Günümüzde bu kelime Dağıstan Cumhuriyeti ' nin Derbent ağzında *tepsi* şeklinde "bayramlarda komşu ve yakınlarla götürmek için üzerine çeşitli tatlı koyulan düz kap, tepsi" anlamında kullanılmaktadır (ADDL 2007: 492). Ayrıca Türkiye Türkçesinde aynı anlamlarda kullanılmaktadır (BTS)

Saxav "peltek", "keke" < Mo. *sahagu* (82 r). Şu söze Moğolca İngilizce Sözlük'te rastlamadık. Moğolca'da "kekeme", "peltek" anlamında *tataquli* (ME 1960: 787) sözcüğü vardır. *Saxav* kelimesi Kırgızca'da *sakoo*, Özbek ve Kazak dillerinde *sakav* şeklinde aynı anlamda bugün de kullanılmaktadır (TLS).

Kada (*mak*) "çivilemek" < Mo. *hada*. *Xaçka temir mış kadadı* "Haça demir mih vurdu" (74 r); *xadak* (63 v). Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında (Şirvan, Kürdemir, Sabirabad, Salyan, Celilabad) *gadam*, *gadam*, *gadam* şekillerinde aynı anlamda kullanılmaktadır (ADDL 2007: 273). Kıpçakların halefi sayılan Tatar ve Başkurt dillerinde *kazak* biçiminde bugün de yaşamaktadır (TLS). Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında da mevcuttur (DS).

Karangu / *karangu* kelimesinin kökeni ile ilgili fikirler farklılık arz eder. Hülya Uzuntaş, kelimenin Moğolca'dan Türkçe'ye geçtiğini belirtir (Uzuntaş 2015: 179). Bu konuda araştırmacıların görüşlerini inceleyen Uzuntaş'a göre, *-ngu*, ~ *-nku* eki Türkçe kelimelerden sadece bu sözcükte bulunur. Aksine, bu ek Moğolca ' da yaygındır. Eğer Türkçenin kendi kelimesi olsaydı, *-ngu*, ~ *-nku* eki diğer kelimelerde de kullanılırdı. Sonuç olarak Uzuntaş'a göre, eski Uygur dilinde, Divanü Lugati't-Türk Sözlüğü' nde, Çağatay ve Kuman-Kıpçak dillerinde kullanılan *karangu* sözü Moğolca ' dan alıntıdır (2015: 181).

Terme "çadır", "alaçık" (69 v). Peter Golden bu kelimenin kökeninin sorunlu olduğunu bildirir (Golden 1992: 49). CC'un ilk araştırmacısı Geza Kuun, bu sözü "çadır" anlamında çevirmiştir (Kuun 1981: 189). Grönbech (Grönbech 1992: 186) ve Recep Toparlı (Toparlı vd. 2007: 271) sözlüklerinde "kutsallık" anlamında çevirmiştir. Drimba bu sözü "çadır" şeklinde çevirmiş ve Rusça'dan geçtiğini aktarmıştır. (Drimba 2000: 272) Mustafa Argunşah ve Galip Güner "tapınak", "kilise", "kutsal yer" anlamında çevirmiştir (CC 2015: 838): *Ave kimniñ termesinde yalnız konuptur Misixa* "Merhaba, kimin mabedinde yalnız konmuştur Mesih" (69 v). Clausen 'in sözlüğünde "ağaç dalından yapılmış kulübe", "çadır" anlamında sadece *alaçık* kelimesi belirtilmiştir (Clausen 1972: 129).

Moğolca-İngilizce sözlükte *terme* sözcüğüne "ince yün dokuma", "çadırın ahşap iskeleti", *altan terme* "altın renkli çadır" gibi açıklama ve örnekler verilmiştir (ME 1960: 818). Başkurt dilinde *tirme* şeklinde mevcuttur ve "çadır" anlamını taşımaktadır (TLS). Tatar dilinde de *tirme* sözü "göçebe çadırı" anlamında kullanılmaktadır (TTS 1997: 316).

Tirme sözcüğüne Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü'nde (ADİL 2006: 345) "Doğu'da: yün veya ipekten dokunma desenli değerli kaşmir; *tirmeşal*" açıklaması verilmiştir ki, bu anlam da *terme* / *tirme* kelimesinin Moğolca'daki birinci anlamı ile uyumludur.

Dedem Korkut Kitabı'nda, Divanü Lugati't-Türk'te, İbn Mühenna Lugatı'nda "çadır" anlamında *alaçu* kelimesi mövcuttur, *terme* sözü ise yoktur. CC 'ta "kulübe", "ev" (40 r) anlamında *alaçuk* kelimesi de kullanılmaktadır. Toparlı'nın sözlüğünde *terme* kelimesinin önündeki kayıttan anlaşılıyor ki, bu söz CC dışında, Kıpçakça eserlerde kullanılmamaktadır. *Terme* sözü Çağdaş Macar dilinde de "salon" anlamında kullanılıyor. Rusça *tyurma* "cezaevi" kelimesi anlam ve şekilce bu söze yakındır. Belki de, bu yüzden Drimba, Rusça'dan geçtiğini ileri sürmüştür. Oysa ki Rus dilinin etimolojik sözlüğünde bu kelimenin Türk kökenli olduğu açıklaması verilmektedir (RDES).

Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü 'nde *bastirma* "çatı katı" kelimesinin etimolojik açıklamasında *terme* sözünden bahsediliyor. Sözlüğün yazarları *bastirma* sözcüğünü *bas* + *terme* gibi ikiye ayırır ve

terme kelimesinin *çatı* anlamına geldiğini yazıyor (ADES 2001: 347). Fakat bu sözün köken ve ekleri açıktır, yani: *bas-tir-ma*.

CC 'un faksimilesinde "termesi(n)de" kelimesinin üstünde Latince "tabernaculum" notu var. Bu Latin kelimesi iki anlam taşır:

1. "Jewish Tabernacle", yani "Yahudi tapınağı" 2. "Çadır". Demek ki, bu kelime genel anlamda "tapınak", özel anlamda "Yahudi tapınağı" gibi tercüme edilebilir. Olayların Filistin topraklarında, İsrailoğulları'nın mabetlerinde cereyan ettiğini dikkate aldığımızda "Yahudi tapınağı" şeklinde çevirmek daha uygun olur.

Terme sözünün Türk Moğol ilişkilerinin ikinci aşamasında, yani tamamen Kıpçak Moğol ilişkileri zamanı (Moğol seferleri ve Altın Orda döneminde) Kıpçak diline geçtiğini ve daha çok Deşt-i Kıpçak sahasında yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü *saxav*, *karangu*, *kadax* gibi eski dönemlerde, yani Kıpçak ve Oğuzların birbirinden ayrılmasından öncesine dayanan dil ilişkileri zamanı Moğolca'dan Türk kabile dillerine geçen kelimeler, Oğuz ve Kıpçak grubu Türk dillerinde, bu dillerin ağızlarında belirli düzey ve şekillerde korunmuştur. Kıpçak'ların Batı'ya göçünden ve belli alanlara yerleşmesinden sonra geçen kelimeler söz konusu Türk dillerine geçmemiş, geçse de, uzun süre yaşamamıştır. Aksine bugün Kıpçakların varisleri sayılan Başkurt ve Tatar dillerinde korunmuştur.

Moğolca'dan geçen kelimelerin CC'ta kullanılma düzeyine baktığımızda bu kelimelerin çeşitli dönemlerdeki Türk-Moğol ilişkilerinin ürünü olduğunu görüyoruz. Türk araştırmacı Orhan Nedim Tuna'ya göre, Moğol kökenli sözler Türk dillerine çeşitli dönemlerde geçmiştir. Örneğin, *karangu* sözü Eski Moğol dilinden, *serin*, *nohda*, *kaburga*, *makta* gibi kelimeler ise Orta Moğol dilinden geçmiştir (Tuna 1972: 246). Ancak şu kelimeler Arapça ve Farsça'dan Kıpçak diline geçen sözler gibi yabancı etkisi bırakmıyor, tam tersine Türkçe'nin öz kelimelerini anımsatır, asıl Türk sözlerinden seçilmiyor. Şunu Moğol istilaları zamanı gerçekleşen dil ve kültür ilişkileri, eski Türk-Moğol ilişkileri, Moğolların zamanla türkleşmesi, ayrıca Türk ve Moğol dillerinin yapıcı yakınlığı ile açıklayabiliriz.

2. Arapça alıntı kelimeler

Arapça'dan alıntı kelimeler CC örneğinde Kıpçak hayatının neredeyse tüm alanlarında görülür. Şu, "*Müslüman kavimlerin Kırım ve Deşt-i Kıpçak topraklarında yaşayan Kıpçaklara siyasi, ekonomik, kültürel ve dini etkisinin bir sonucudur*" (Golden 1992: 49).

Arapça alıntı kelimelerin çoğu Kıpçakça 'ya Farsça aracılığıyla geçmiştir. Şunu öncelikle Kıpçak sütununda verilen Arapça alıntıların Farsça sütündeki karşılığı ile aynı olmasından görüyoruz. Ayrıca bu sözlerin bir çoğu eski Kıpçak yurtlarında bugün yaşayan Tatarların dilinde zamanla sabitleşmiştir.

Arapça alıntılardan bir kısmına göz atalım: *Bolor* "billur" (47 r); *akıl* "akıl" (25 r); *akıllı* "uslu" (49 r); *akmak* "aptal" (49v); *alam* "alem, cihan", (50v); *amanat* "emanet", *amanat ber(mek)* "emanet vermek" (24 v); *sadaka* "sadaka" (35 v); *xamır* "hamur" (44v); *xasa* "özellikle" (32r); *xökümçü* "hakim", "hüküm veren" (44v); *kalam* "kalem", "kamış kalem" (40 v); *ketan-i xam* "işlenmemiş keten" (47v); *rebe* "faiz, riba" (38 r); *hekim* "doktor, tabip" (63r); *safar ay* "sefer ayı" (36v); *salam* "selam" (26 v); *saraf* "sarraf" (39 v); *seriat* "gazı, İslam şeriati ile hükmeden" (45 v); *helal* "helal", "meşru" (66 v); *azam* "insan, adam" (31 v); *bakam* "odunundan kırmızı boya çıkarılan bir ağaç", "kan ağacı" (41r).

Duvat "mürekkebe batırılıp yazan kalem veya kalemin konulduğu kap" (40 v); Lat. karş. *kalamar*. Arapça' da (*dawat*) "mürekkep şişesi" anlamına gelen bu söz Aramice ve İbranice'de *diwota / diwoit* şeklinde "mürekkep" anlamında kullanılmıştır. İbranice 'ye Eski Mısır dilinden geçmiştir (ET). Latin dili sözlüğünde *kalamar* sözüne "for holding pens" ("kalem geçirmek için") ve "pertaining to a writing reed" ("kamış kaleme ait") (LS) açıklamaları verilmiştir

Görüldüğü gibi, Arapça Kıpçakça'ya Oğuz dil grubu (Örneğin, Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi) kadar etki etmemiştir. CC'ta izafet terkipleri de oldukça azdır. Bunu Karluk ve Oğuz grubu Türk dillerine göre Kıpçakların yazılı dilinin ve yazı geleneğinin zayıf olması, ayrıca CC'un konuşma dilinin örneği olması ile açıklamak mümkündür.

3. Farsça alıntı kelimeler

CC'ta Farsça kökenli bir hayli kelime vardır. Bu kelimelerin çoğu Çağdaş Türk dillerinde belli ses ve anlam değişiklikleri ile sabitleşmiştir. Onların birkaçına göz atalım:

Bazargan "tüccar" (46 r); *beh* "ayva" (53 r); *birinç* "pirinç" (46 v); *paygambar* "peygamber" (63 v, 35 v); *pil* "fil" (54 v); *piroza* "firuze taşı" (47 r); *peşe* "meslek", "sanat" (45 v); *peşman* "pişman"; *yazuxtan peşman bol* "günahtan pişman olmak" (21 v; 35 v); *palang* "leopar" (43 r); *ispanak* "ispanak" (53 v); *anuz* "hala" (30 r); *armut* "armut" (53 r); *aşık* "aşık" (49 v); *avaz* "avaz", "ses" (36 v); *azat* "özgür" (4 v); *akşam* "akşam" (36 r); *al* "al", "kırmızı" (47 r); *badem* "badem" (53 v); *badbakt* "mutsuz" (49 v); *bakça* "bahçe" (40 r); *balaban* "yırtıcı kuş ismi" (55 r); *çift* "çift" (37 r); *daru* "ilaç" (41 v); *şaftalu* "şeftali" (53v); *katife* "kadife" (46v); *çigar band* "akciğer", "kalp ve ciğerler" (48 r); *cehan* "cihan" (39 r); *taftar* "defter", "yazı levhası" vb. Türk dilinin etimolojik sözlüğünde *defter* kelimesi iki anlamda verilmiştir: "1. Tabaklanmış deri, 2. Yazı tableti olarak kullanılan kesilip perdahlanmış deri tabakası.

Bu söz eski Türk diline Arami veya Orta Farsça'dan geçmiştir. Arapça'ya Aramice'den, Aramaice'ye de eski Yunanca'dan geçmiştir (ET). Kıpçak diline de büyük ihtimalle Farsça'dan gelmiştir.

Piala "kadeh", "kase", Far. karş. *kuda* (*kuze*) (52 v). İlginçtir ki, *kase* kelimesi Farsca kökenli olsa da, Farsça sütunda bu sözün karşılığında *kase* değil, diğer Farsça kelime *kuze* verilmiştir. CC'ta *bardak* "bardak" (52 v) kelimesinin Farsça karşılığı da *kuze* olarak geçmiştir. Diğer örnekler: *çırak* "mum, kandil", Far. karş. *mom pi muma* (40 r. 52 v); *abuşka* / *abişka* "ihtiyar, yaşlı", Far. karş. *pir* (38 v / 65v). Şu söz konusu kelimelerin daha önce, ya da başka diller aracılığıyla, yahut Farsça'nın her hansı bir ağzından geçmesi ile ilgilidir, ya da CC'un yazarı kelimeleri karıştırmıştır.

Bazı Arapça ve Farsça alıntılara Türk ek ve eylemlerinin ilave edilmesi bu sözlerin Kıpçak dilinde gelişinin yeni olduğunu ve dilde hala oturmadığını göstermektedir. Selda Karaşlar belirtir ki, CC'ta işlenen *hormatla* "saygı göstermek"; *mülklre* "miras elde etmek", *nakşla* "nakşetmek", *mohorla* "mühürlemek", *amanet ber* "emanet vermek", *yıxrar ber* "itiraf etmek", "açıkça söylemek", *harç et* "harcamak", *tamam et*

"tamamlamak" gibi Arapça unsurlara, *xorla* "hor bakmak", *hovalan* "övünmek", *bünyat et* "kurmak" gibi Farsça alıntılara Türkçe ek artırılarak veya eylem ilave edilerek yapılan kelimeler, o dönemin diğer Kıpçak eserlerinde yoktur (Karaşlar 2011: 355-363).

4. Yunanca ve Latince unsurlar

4.1. Yunanca unsurlar: *Pap* (61 r; 63 r), *bapas* (35 v), *papas* (62 v), *papaz* (71 v) "Hristiyan din adamı", "papaz", "rahip". *Baruniz, kör(ün)üngüz papaslarga* "Varın, görünün papazlara " (62 v). *Pistak* "fıstık" (53 v); *fanar* "fener" (46 r); *İsi fanarlar bile ... anı izdediler baxçada* "yanan fenerlerle ... onu bahçede aradılar". (63v) K(i)lisa "kilise" < Yun. *ekklesia*; *ötmekley kökten yavd(t)ra / klisasını toyd(u)ra* "ekmek gibi gökten yağdıra / kilisesini doyura" (72 v); *miron* "kutsal vücut yağı", "Mesih yağı" < Yun. *myron* (62 v; 71 r); *liman* "liman" (20 v); *laxan* "lahana" < Yun. *laxano* (54 r); *marul* "marul" < Yun. *maruli* (53v); *mañdanus* "maydanoz" (53 v). Aslı Yunanca *makedonisi* sözündendir ve "Makedonya otu" anlamını taşır. Türkiye Türkçesinde *maydanoz* biçiminde kullanılmaktadır.

4.2. Latince unsurlar: *Profet* "peygamber", *Profet aytqañça* "peygamberin dediği gibi" (76 r); *Psalmos* "Mezmurlar (Allah'a övgüler) kitabı" (69 r); *timeam* "duman", "buhur", "dini törenler sırasında yakılan kokulu katran" < Lat. *thymiama*: ... *teyişdilär altun, miron, timeam* "altın, miron, buhur hediye ettiler" (62 v) vb.

5. İbranice, Aramice ve diğer dillerden alıntılar

5.1. İbranice: *Misixa* "Mesih", "İsa peygamber" (69 v); *İsrahel* "Yakup peygamber" (71 v); *şabat* "Yahudilerin dinlenme günü", "cumartesi" < İbr. *şabbat* (36 v) vb.

5.2. Aramice: *duvat* "kalem" veya "kalem kabı" (40 v); *taftar* "yazı malzemesi" (52 v) vb.

5.3. Rusça: *izba* "oda", Far. karş. *xucra* (hücre) (50 v); *ovus* "çavdar" < Rus. *oves* (55 v); *peç* "fırın" (44 v); *salam* "saman" < Rus. *soloma*. (52 r); *samala* "zift", "katrandan elde edilen katı madde" < Rus. *smola* (42 r).

5.4. Soğdca: *tamu* (72 v), *tamux* (81v) "Cehennem"; *tamu kabakını buzup* "Cehennem kapılarını kırıp" (72 v); *uçmak* "Cennet", Far. karş. *behişt* (35 v).

Dini içerikli alıntı kelimeler

CC ' nun, özellikle Alman bölümündeki dini içerikli metinlerde Hristianlığa ait birçok kelime kullanılmıştır. Ancak şu kelimelerin CC'ta yazılması, hepsinin o dönemin Kıpçak dilinde kullanılması anlamına gelmemelidir.

Bazı dini terimler, Kıpçakların eski inancını, Kıpçak mirasını, hayata bakış açısını ve diğer dinlerle ilişkisini yansıtmaktadır. Öyle ki, Hristiyan dini metinlerin çevirisinde özgün kelimeler (örneğin, dini terimler, özel isimler) dışında, Arapça veya Farsça kelimeleriyle birlikte, Kıpçakca'nın kendi dil malzemeleri de kullanılmıştır. Hatta tercüme sırasında birçok Kıpçak sözlerine dini anlam yüklendiğini, yahut bazı kelimelerin dini anlamlar da taşıyabildiğini görmekteyiz. Örneğin *arı* "temiz", "saf" (69 v); *arı* "kutsal", "muhterem"; *Arı Mariam katung* "Kutsal Meryem hatun" (69 r); *Arı Tın* "kutsal ruh" (70 r); *üçlük* (59 r), *üçöv* (73 r), *üç teğdeş* "teslis", *Arı Tina sövünç bolsun / ten tabux üç tengdeşe teysin* "Kutsal Ruha sevinç olsun / Saygı, hurmet Teslise ulaşsın" (76 r); *dürüst Teğri* "gerçek Tanrı" (66 r); *arı alqışlı* "kutsal", "aziz" (35 v) vb.

CC'ta Hristiyanlığa ait birçok özgün ifadeler, özel isimler aslına uygun verilmiştir. Örneğin: *Apostol klisea* "Apostolik Kilisesi" (74 v); *miron* "kutsal vücut yağı, Mesih yağı" (62 v; 71 r); *amen* "amin" (63 v); *altar* "Hristiyan mabetlerinde kurban kesilen, dini törenler gerçekleştirilen taş masa" (70 r); *apostol* "havari" (71 v); *Aaron* "Musa peygamberin erkek kardeşi Harun" (71 v); *Annas* "İsa peygamberi yargılayan hakimlerden biri, Hanna" (63 v); *Gabriel* "Cibril" (76r); *Hristoz* "İsa peygamber" (75r); *Pater Noster* "Göklerde olan Babamız" (61 r); *manna* "kudret helvası": *mannasın kimge asrattı* "kudret helvasını kime emanet etti?" (72 v) "Manna" kelimesi Tevrat ve Kuran'da sırasıyla *manna* / *menne* biçiminde ve aynı anlamda yer almaktadır.

CC'ta *şaytan* "şeytan" (71 r); *oruç* "oruç" (63 r); *kurban bayram ay* "Zilhicce ayı" (36 r); *frişte* "melek" (65 v); *aşur ay* "Muharrem ayı" (36 v) gibi dini içerikli Arapça ve Farsça sözler de kullanılmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak, CC'ta çeşitli dillerden geçen hayli miktarda yabancı söz kullanıldığını görüyoruz. Eski Türkçeye özgü olmayan birçok ünsüzlerle

başlayan kelimelerin hepsinin yabancı kökenli olduğunu gözlemliyoruz. Zira, CC'un İtalyan bölümünde (yaprak 1-55) *f, h, x, l, p, r* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin hepsi, *m* ve *ş* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı, Alman bölümünde (yaprak 56-82) *c, f, r, v, z* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin hepsi, *h, x, m, p, ş, g* ünsüzleri ile başlayan kelimelerin büyük kısmı genel olarak Arapça, Farsça ve Moğolca'dan alıntılardır.

CC'un alıntı kelimelerinin genel durumuna gelince, çoğunlukla Farsça, Arapça ve Moğolca kökenlidir. Golden'e göre, "*bu kelimelerin çoğu daha önceki dönemlerde Hintçe ve Yunanca'da Arapça ve Farsça'ya geçmiştir*" (Golden 1992: 49). Alıntılarının kökeni Kıpçakların daha eski dönemlerden itibaren Moğolca, Farsça ve Arapça'dan söz almasından, Moğollarla daha çok siyasi-askeri, Farslarla kültürel ve ticari ilişkilerde bulunmasından haber vermektedir. Arapça kelimelerin büyük bir kısmı da Kıpçakça'ya direk deyil, Farsça aracılığıyla geçmiştir. Diğer Türk yazılı yapıtlarının çoğundan farklı olarak burada Hristiyan dini ile ilgili Yunanca, Latince, İbranice kökenli kelimelerle, ayrıca özgün terimlerle karşılaşırız.

Tüm bunlar Kıpçak dilinin söz varlığı ile birlikte, Kıpçakların kültürel, ticari, sosyal ve inanc hayatının da ne kadar zengin olduğunu göz önüne seriyor.

Kısaltmalar:

r – CC yapraklarının ön bölümü, v – CC yapraklarının arka bölümü, Ar. – Arapça, Far. – Farsça, İbr. – İbranice, Lat. – Latince, Mo. – Moğolca, Rus. – Rusça, Yun. – Yunanca, karş. – karşılığı.

KAYNAKÇA

- ADDL 2007: *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
ADES 2001: STAROSTİN, S. A. vd. (2001), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Moskva.
ADİL 2006: *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, IV c. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
BTS *Büyük Türkçe Sözlük*.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Erişim tarihi: 08 Şubat 2017).
CC 2015: ARGUNŞAH M., GÜNER G. (2015) *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit yayımları.
CƏFƏROV, Səlim (2007), *Müasir Azərbaycan dili (leksika)*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.

İ. Guliyev. Codex Cumanicus'ta Alıntı Kelimeler.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

DS: *Türkiye`de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (Erişim tarihi: 7 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=155730 *Olca* kelimesi. (Erişim tarihi: 05 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=154440 *Nöker* kelimesi. (Erişim tarihi: 25 Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=29050 *Bile* kelimesi. (Erişim tarihi: 17 Mart 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas *Çeber* kelimesi. (Erişim tarihi: 15 Şubat 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=kadak *Kadak* kelimesi. (Erişim tarihi: 05 Şubat 2017)

DRİMBA, Vladimr (2000), "*Codex Comanicus*" *Edition diplomatique avec facsimiles*", Bucarest: Editura Enciclopedica.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2004), *Başlangıçdan Yirminci Yüzyıla Türk Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ET: *Türk dilinin etimolojisi* <http://www.etimolojiturkce.com> (Erişim tarihi: 10 Mart 2017) <http://www.etimolojiturkce.com/kelime/divit> *Divit* kelimesi. (Erişim tarihi: 11 Mart 2017)

GOLDEN, Peter (1992), "*Codex Cumanicus*", Central Asian Monuments, edited by H. B. Paksoy, İstanbul: ISIS Press, 1992, 29-51. Pdf:

https://www.academia.edu/509107/Central_Asian_Monuments (05. 01. 2017)

GRÖNBECH, K. (1992) *Kuman Lehçesi sözlüğü* (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

LS Latın Dilinin Sözlüğü:

<http://www.latindictionary.net/definition/7422/calamarius-calamaria-calamarium> (Erişim tarihi: 20 Mart 2017)

KARAŞLAR, Selda M. (2011) *Codex Cumanicus`ta Arapça Farsça Eylemler*, Uluslararası hakemli akademik sosyal bilimler dergisi, İstanbul: Bin`s Media, 2011, 355-363

KMTS 2000: TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

KTS 1984: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını 8.

KUUN, Geza (1981), *Codex Cumanicus*. Budapest: Budapest Oriental Reprints.

ME 1960: LESSING, Ferdinand D. (1960), *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

POPPE, Nicholas (1962), *Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen*, Németh Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RECEP, Toparlı vd. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk dil kurumu yayınları, Öncü Basımevi.

RDES: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-14080.htm> (Erişim tarihi: (07 Mart 2018)

SEVORTYAN, Ervand V. vd. (1974-2008), *Etimolojiçeskiego Slovarya Tyurkskih Yazıkov*, Moskva: "Nauka" Yayınevi.

TLS *Türk Lehçeleri Sözlüğü*

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&view=lehceler (Erişim tarihi: 06 Ocak 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b400b5441366.55424488 *Sahav* kelimesi. (Erişim tarihi: 08 Ocak 2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b592e6042604.14692305 *Kadak* kelimesi. (Erişim tarihi: 10 Ocak Şubat 2017)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58b2a3082725f6.06504354 *Tirme* kelimesi. (Erişim tarihi: 12 Ocak 2017)

TTS 1997: GANİYEV, Fuat vd. (1997), *Tatarca Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskva: İnsan Yayinevi.

TUNA, Osman Nedim (1972), *Osmanlıca'da Moğolca Ödünç Kelimeler*, Türkiyat Mecmuası, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 209-250.

UZUNTAŞ, Hülya (2015), *Karangu(y) > Karañu Kelimesi Moğolca mi, Türkçe mi?* Gazi Türkiyat, Ankara: 2015, 175-182.

Түйіндеме

Орта ғасырларда түркі тайпаларының әртүрлі халықтармен байланысының бір көрінісі мен нәтижесі ретінде кірме сөздер, әсіресе араб, парсы және моңғол элементтері жан-жақты зерттелген. Дешт-і Қыпшақ даласының қыпшақ халқының ауызекі сөйлеу тілінде жазылған Кодекс Куманикустағы кірме сөздер, араб, парсы элементтері, сонымен қатар христиан дініне қатысты терминдер орын алған.

Мақалада Кодекс Куманикустағы кірме сөздер зерттеліп, олар сөздер пайда болуына қарай (моңғол, араб, парсы және басқа тілдер) жіктеледі. Автор кірме сөздердің қыпшақ тілінде қолданылу деңгейін анықтауға тырысқан. Әсіресе моңғол элементтерінің қазіргі түркі тілдеріндегі кейбір іздерін анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: Кодекс Куманикус, қыпшақ, дәйексөз, арабша, парсыша, моңғолша.

(Гулиев И. Кодекс Куманикустағы кірме сөздер)

Резюме

Одним из важных показателей тесных отношений тюркских племен с другими народами в средние века являются заимствованные слова, особенно арабские, персидские и монгольские элементы, которые довольно хорошо изучены. Кодекс Куманикус, написанный на языке кипчаков степи Дешт-и Кипчак, включает в себя заимствования, арабские и персидские элементы, а также термины, связанные с христианством.

В статье проводится изучение заимствований, представленных в Кодекс Куманикус. Слова сгруппированы по источникам (монгольский, арабский, персидский либо другие языки). Автор попытался определить уровень принятия и использования заимствований в кипчакском языке. Кроме того, внимание уделено поиску следов монгольских заимствований в современных тюркских языках.

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, Кипчак, цитаты, арабский, персидский, монгольский.

(Гулиев И. Иностранные слова в Кодексе Куманикусе)